

PROF. DR. ERDOĞAN BOZ VE PROF. DR. SEMRA GÜNAY AKTAŞ'IN *ESKİŞEHİR İLİ DİL ATLASI* ADLI ESERİ ÜZERİNE

Göksel SERT*

Geliş Tarihi: Ağustos, 2017

Kabul Tarihi: Eylül, 2017

Ağız araştırmaları Türkiye’de yaklaşık 100 yıllık maziye sahiptir. Bu süreç içinde önemli gelişmeler kaydetmiş olmakla birlikte içerisinde hala birçok eksikliği barındırmaktadır. Bunlardan biri de Avrupa, Amerika ve Türk Dünyası’nda yapılan dil atlası çalışmalarının Türkiye’de henüz gerçekleştirilmemiş olmasıdır. Dil atlası çalışmaları bir bölgenin, ülkenin ya da şehrin dil kullanımına, lehçe ve ağız özelliklerine, coğrafi yerleşim ve nüfus bilgilerine, tarihine dair ayrıntılı bilgiler sunmakta ve bu bilgileri hazırlanan haritalar vasıtasıyla görselleştirmektedir. Farklı dillerin, lehçe ve ağız özelliklerinin, kültürlerin bir arada bulunduğu ülkemiz için dil atlaslarının hazırlanması büyük önem taşımaktadır.

Daha önce birçok ağız çalışması (üç kitap, birçok makale ve bildiri) yapmış olan Prof. Dr. Erdoğan Boz, Türkiye ve komşu ülkeleri kapsayacak büyük ölçekli bir ağız atlası projesine giden yolun ilk adımını oluşturmak üzere yaşadığı ve çalıştığı şehir olan Eskişehir’in dil atlasını hazırlamaya karar vermiştir. Bir TÜBİTAK projesi olarak hazırlanan çalışma içerisinde Boz’un yanı sıra Prof. Dr. Semra Günay Aktaş yer almış, elde edilen ağız malzemeleri işlenerek ilgili haritalar oluşturulmuştur. Arş. Gör. Dr. Fatih Doğru, Okt. Songül İlbaş ve doktora öğrencisi Merve Demirbaş da 2013-2016 yılları arasında devam eden projede çeşitli dönemler içerisinde bursiyer olarak görev almıştır.

Türkiye’deki ağız araştırmalarının seyrini değiştirebilecek niteliğe sahip bu eser “Giriş”, “Amaç”, “Literatür Özeti”, “Gereç ve Yöntem”, “Bulgular ve Tartışma”, “Haritalar”, “Sonuç” ve “Kaynaklar” olmak üzere sekiz bölümden meydana gelmektedir.

Giriş bölümünde Eskişehir’in coğrafi konumuna, yer altı ve yer üstü zenginliklerine değinilmiş; iklim ve bitki örtüsü özelliklerine yer verilmiştir. Son olarak farklı kaynaklara dayanarak Eskişehir ilinin etnik yapısı yerli ve göçmen unsurlar temelinde belirtilmiştir. Bu

* Doktora Öğrencisi; Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, gokselsert@gmail.com.

bölüm içerisinde Eskişehir'in tarihsel yerleşim özellikleri, yıllar içerisindeki nüfus bilgileri, Eskişehir'e gerçekleşen iç ve dış göçlerin ayrıntıları sunulmuştur.

Amaç bölümünde çalışmanın amacı olarak “Eskişehir ilinde yaşayanların ana dillerini, iki dillilerin her bir dilini; ana dili Türkçe olanların lehçelerini ve ağızlarını tespit etmek ve buna bağlı olarak Eskişehir ili dil, lehçe ve ağız haritalarını oluşturarak *Eskişehir İli Dil Atlası*'nı hazırlamak” (s. 6) gösterilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümünde *Literatür Özeti* yer almaktadır. Dil atlası teriminin Vardar (2002) ve Korkmaz'a (2003) ait terim sözlüklerinde yer alan tanımlarıyla başlayan bölüm, dil atlası çalışmalarının tarihçesiyle devam etmektedir. Buna göre, ilk dil atlası çalışmaları 19. yüzyılın sonlarında Avrupa'da başlamıştır. 1876'da “*Alman Dil Atlası*” yayınlanmış, 1902'den itibaren de “*Fransız Dil Atlası*” yayınlanmaya başlamıştır. Çeşitli yönlerden eleştirilere uğrayan bu iki eseri İtalya, Macaristan, Avusturya, Japonya, ABD, Kanada ve Hollanda gibi farklı ülkelere ait dil atlası çalışmaları takip etmiştir. Türkoloji sahasında ise Alman asıllı Rus Türkolog Wilhelm Radloff'un çalışmaları sonucunda elde edilen veriler büyük önem taşımaktadır. Devam eden Rus Türkolojisinin çalışmaları sonucunda “*SSCB'deki Türk Dillerinin Diyalektoloji Atlası*” adlı bir proje geliştirilmiş olsa da tamamlanamamıştır.

Azerbaycan Dilcilik Enstitüsünün 1958'de hazırlamaya başladığı ve 17 yılda tamamladığı çalışma, Türk Dünyası'nın tamamlanmış en önemli dil atlası olmuştur. Bu çalışma dışında Türkoloji sahasında Çuvaş, Tatar, Başkurt, Yakut, Halaç ve Karakalpak Türkçelerinin dil atlasları hazırlanmış, Türkmen Türkçesi dil atlasıysa 25 yıllık çalışmanın ardından rafa kaldırılmıştır.

Literatür özeti bölümü, ağızlara etnik kökenler açısından yaklaşan çalışmalar ve haritalandırma yöntemi kullanılan ağız çalışmaları hakkında bilgiler verilerek tamamlanmıştır.

Gereç ve Yöntem bölümünde Türkiye'nin ilk dil atlasının nasıl hazırlandığından bahsedilmiştir. Buna göre, ağız malzemeleri sahadan derleme yöntemi tercih edilerek toplanmış, proje aşamasında %40 olarak belirtilen derleme oranı, %100 olarak değiştirilmiştir. Derleme sırasında kaynak kişilerin köy dışında yaşamamış, yaşlı ve kadın olmasına dikkat edilmiştir. Derleme konuları içerisinde kişilerin kendini rahat hissedecekleri köy hayatı, tarla işleri, göç hikâyeleri, yemekler, gelenek ve görenekler tercih edilmiştir. Ayrıca materyalin sıhhati açısından hem ses hem de görüntü kaydı yapılmış, yazıya aktarma aşamasında Türkiye'de yaygın olarak kullanılan Ercilasun'a (1999) ait çevriyazı işaretleri tercih edilmiştir. Ayrıca ağız araştırmalarındaki uluslararası denkliği sağlamak amacıyla çalışmanın başında bu işaretlerin

IPA karşılıklarına yer verilmiştir. Yapılan ön hazırlık çalışmalarının ardından ağızların (Manav, Yörük, Türkmen, Balkan Muhaciri) ve lehçelerin (Kırım, Kazan, Nogay, Karaçay) konuşulduğu yerleşim yerleri belirlenerek derlemeler için yol haritası çizilmiştir. Dil ve lehçe haritaları hazırlanırken de soruşturma yöntemine başvurulmuş; köylerde muhtarlardan, belediye yerlerinde belediye yetkililerinden, şehir merkezlerindeyse mahalle muhtarları ve hemşeri dernekleri başkanlarından bilgiler elde edilmiştir.

Bulgular ve Tartışma ana başlığı, eserin en hacimli bölümlerinden birini oluşturmaktadır. Burada, Eskişehir ilindeki *asıl etnik yapıyı teşkil eden unsurlar, dış göç yoluyla gelen Türk kökenli unsurlar, dış göç yoluyla gelen Türk kökenli olmayan unsurlar, iç göç yoluyla gelen Türk kökenli unsurlar ve iç göç yoluyla gelen Türk kökenli olmayan unsurlar* hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Çalışmanın saha derlemeleri asıl etnik yapıyı oluşturan Manav, Yörük ve Türkmen ile dış göç yoluyla gelen Türk kökenli unsurlardan biri olan ve yüz yılı aşkın süredir bu şehirde ikamet eden Balkan Muhaciri yerleşim yerlerinden yapılmıştır. Bu derlemeler sonucunda bir doktora¹, üç yüksek lisans tezi² tamamlanmıştır. Bulgular bölümünde bu unsurların yerleşim tarihi, coğrafi yerleşim ve nüfusu, ağız özellikleri, alt ağız bölgeleri hakkında bilgiler verilmiş; sayıca çoğunluk ve azınlık oldukları yerleşim yerleri ile alt ağız bölgeleri haritalandırılmıştır.

Bulgular ve tartışma bölümünde ayrıca dış göç yoluyla Eskişehir'e gelen Türk kökenli unsurlar Kırım Tatar Türkleri, Kazan Türkleri, Nogay Tatar Türkleri, Karaçay Türkleri, Terekemeler (Karakalpaklar), Acemler (İran Azeri Türkleri), Gacallar ve Çıtaklar hakkında göç tarihleri, coğrafi yerleşim ve nüfusları ile ağız kullanımları hakkında bilgiler verilmiş, ilgili yerleşim yerlerinde yapılan soruşturma sonuçları belirtilerek Eskişehir'deki yerleşimleri haritalandırılmıştır. Bununla birlikte, dış göç yoluyla gelen Türk kökenli olmayan unsurlar Çerkezler, Boşnaklar, Arnavutlar, Pomaklar, Torbeşler, Romanlar, Araplar ile iç göç yoluyla gelen Türk kökenli olmayan unsurlar Kürtler, Zazalar, Araplar ile Mülteci Araplar ve Kürtler hakkında Eskişehir'e göç tarihleri, coğrafi yerleşim ve nüfusları ve dil bilgileri belirtilmiş, soruşturma sonuçları verilerek ilgili unsurların yerleşim yerleri haritalandırılmıştır.

¹ Dr. Fatih Doğru, *Eskişehir İli Manav Ağızları*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017, Eskişehir.

² Okt. Songül İlbaş, *Eskişehir İli Balkan Muhaciri Ağızları*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, Eskişehir.

Göksel Sert, *Eskişehir İli Yörük Ağızları*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, Eskişehir.

Sezergül Yıkılmış, *Ağız Atlasları Hazırlama Yöntemleri ve Eskişehir İli Türkmen Ağızları*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2015, Eskişehir.

Haritalar bölümünde Eskişehir ili genelinde yapılan derlemeler ve araştırmalar sonucunda elde edilen veriler doğrultusunda hazırlanmış haritalar yer almaktadır. Çalışmadaki haritalar üç türe ayrılmaktadır:

1. *Ağız Haritaları*

1.1. *Tematik Haritalar*

1.2. *İzoglos Haritaları*

2. *Eskişehir Lehçe Haritası*

3. *Eskişehir Dil Haritası*

Ağız haritaları, *tematik haritalar* ve *izoglos haritalar* şeklinde iki alt başlığa ayrılmaktadır. Ağız haritaları Manav, Yörük, Türkmen ve Balkan Muhacirlerinden derlenen metinlerin dilbilgisel çözümlemesinden elde edilen verilerle hazırlanmıştır. Tematik haritalar başlığı altında hazırlanan haritaların 47'si sesbilgisi (21'i ünlüler, 26'sı ünsüzler), 15'i biçimbilgisi ve 16'sı söz varlığı temalıdır. Hazırlanan 78 tematik haritanın, daha önce yapılan dil atlaslarıyla kıyaslandığında makul bir sayı olduğu belirtilmektedir. Tematik haritalar hazırlanırken derleme ve araştırmalar sonucunda elde edilen veriler taranmış ve *yaygın biçim*, *değişken biçim*, *ikili değişke* özellikleri belirlenmiştir. Haritaların oluşturulma ölçütü genel olarak bu özelliklere göre düzenlenmiştir. Tematik haritaların yanında ilgili dil özellikleri, örnek sözcüklerle birlikte ayrı sayfalarda belirtilmiş, haritaların alt kısmında incelenen özelliğe dair açıklayıcı yorumlara yer verilmiştir. Bu da ağız konusunda daha önce çalışmamış kişilerin dahi ilgili özellikleri anlamasını, haritayı yorumlamasını sağlayacak bir nitelik oluşturmuştur.

İzoglos haritalar alt başlığında, daha önce tematik haritaları yapılan ses ve biçimbilgisi özelliklerinden bir kısmının izoglos haritalarına yer verilmiştir. Dilsel özelliklerin gerçekleştiği yerleşimleri daha açık bir görselleştirme ile sunan izoglos harita çalışmaları genel olarak tek özelliğe dayalı şekilde hazırlanmıştır, bunlar: /r+l/>/l/ değişimi, topluluk ve akraba adı yapan {+̄n/l(i)} biçimbiriminin kullanımı, /ç/>/h/ değişimi, ön seste /h/ ünsüzünün türemesi, ön seste /h/ ünsüzünün düşmesi, {-dInA(n), -dIyA(n), -dInAyI(n)} ulaç biçimlerinin kullanımı, görülen geçmiş zaman 3. teklik/çokluk kişi çekiminde {-DIn} biçimbiriminin kullanımı, /c, ç, ş/>/j/ değişimi, “né” örneğinde /é/ ünlüsü kullanımı, “eη, soη, yeηi, koηşu, öη” sözcükleri örneğinde /η/ ünsüzünün kullanımı, öğrenilen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde {-mIştIK} biçimbiriminin kullanımı, öğrenilen geçmiş zaman 3. teklik kişi çekiminde {-mIştI} biçimbiriminin kullanımı, 2. teklik kişi çekiminde {-sIη} biçimbiriminin kullanımı, {+n(η)In/η}>(+yIn/η) biçimbiriminin değişimi. Ayrıca, ses ve biçimbilgisine ait birçok özelliği karşılaştıran genel bir izoglos haritasına yer verilmiş, ardından da yalnızca Manav, Yörük ve

Türkmenlerin ses ve biçimbilgisi özelliklerini değerlendiren sınırlı alanda çakıştırılmış izoglos haritası hazırlanmıştır.

Eskişehir Lehçe Haritası alt başlığında, Nogay Tatar Türkçesi, Kazan Tatar Türkçesi, Kırım Tatar Türkçesi ve Karaçay Türkçesinin Eskişehir ilinde konuşulduğu bölgeleri gösteren bir haritaya yer verilmiştir. *Eskişehir Dil Haritası* alt başlığında, Eskişehir ilinde Zazaca, Kürtçe, Torbeşçe, Pomakça, Arnavutça, Boşnakça, Çerkezce ve Arapça konuşulan yerleşim yerleri haritalandırılmıştır.

Ağız Özelliklerinin Mekânsal Kümelenme Analizleri alt başlığında ise, bu haritalandırma çalışmalarının dışında ağız sınırlarını belirlemede karakteristik özellik taşıyan /ŋ/, /ä/ ve /h/ sesleri için mekânsal kümelenme analizleri yapılmış ve yalnızca Eskişehir ilindeki /ŋ/ sesinin kullanımından anlamlı sonuçlar elde edilmiştir. Buna karşılık /ä/ ve /h/ seslerinin mekânsal kümelenme analizleri, bizlere anlamlı sonuç vermemiştir.

Sonuç bölümünde bulgular ve tartışma aşamasında olduğu gibi asıl etnik yapıyı teşkil eden unsurlar, dış göç yoluyla gelen Türk kökenli unsurlar, dış göç yoluyla gelen Türk kökenli olmayan unsurlar, iç göç yoluyla gelen Türk ve Türk olmayan unsurlar ile mülteciler ayrı ayrı değerlendirilerek elde edilen sonuçlar belirtilmiştir. Çalışmada saha derlemelerinin yapıldığı Manavlar, Yörükler, Türkmenler ve Balkan Muhacirleri için dört farklı türde sonuca ulaşılmıştır:

1. *Eskişehir'deki Yerleşme Tarihi*
2. *Coğrafi Yerleşim*
3. *Ağız Özellikleri*
4. *Alt Ağız Bölgeleri*

Bu dört temel unsurun dışında kalan Kırım Tatar Türkleri, Kazan Tatar Türkleri, Nogay Tatar Türkleri, Karaçay Türkleri ve Terekemeler, Acemler, Gacallar ile Çıtaklar için Eskişehir'e göç tarihleri, coğrafi yerleşimleri, nüfus bilgileri sonuçları belirtilirken ayrıca ağız kullanım bilgilerine yer verilmiştir. Dış göç yoluyla gelen ve Türk kökenli olmayan Çerkezler, Boşnaklar, Arnavutlar, Pomaklar, Torbeşler, Romanlar ve Arapların göç tarihi, coğrafi yerleşim ve nüfus bilgilerinin yanında dil kullanım bilgileri belirtilmiştir. İç göç yoluyla gelen Türk kökenli unsurların yerleşimleri hakkında bilgiler verilirken bu unsurların ağızları üzerine bir çalışma yapılmamıştır. İç göç yoluyla gelen Türk kökenli olmayan unsurlar içerisindeki Kürtler, Zazalar ve Arapların ise göç bilgileri, coğrafi yerleşimleri ve dil kullanım bilgilerine yer verilmiştir.

Ayrıca 2005 yılı itibariyle Türkiye'ye iltica ederek Eskişehir'de mülteci olarak yaşamlarını sürdüren Araplar ve Kürtlerin göç bilgileri ve dil kullanım özellikleri bu bölümde belirtilmiştir.

Sonuç bölümünde son olarak derleme ve soruşturma verilerinden yola çıkarak hazırlanan harita sayılarına yer verilmiştir. Buna göre proje kapsamında 81'i tematik harita, 16'sı izoglos harita, 24'ü Eskişehir'deki bütün etnik unsurların yerleşim yerleri ve alt ağız bölgelerini gösterir harita, 2'si lehçe ve dil haritası üzere toplamda 123 harita hazırlanmıştır. Bu haritalar eserde açıklayıcı yorumlarıyla birlikte sunulmuştur.

Toplam xxxv + 385 sayfadan oluşan eser, *Kaynaklar* bölümüyle sona ermiştir.

Tüm bunları bir arada değerlendirdiğimizde “*Eskişehir İli Dil Atlası*”, Türkiye'deki ağız çalışmaları açısından bir ilki oluşturmaktadır. İlerleyen yıllarda Türkiye çapında yapılacağını umut ettiğimiz dil atlası çalışmaları için bu eser yöntem, içerik ve haritalandırma özellikleri bakımından sağlam bir temel niteliğindedir. Ayrıca söz konusu eser dil çalışmalarının yanı sıra Eskişehir'in tarihi, kültürü, coğrafi özellikleri ve nüfus bilgilerine ulaşmak isteyen araştırmacılar için de kaynak eser değerindedir. Bu geniş kapsamlı projeyi hazırlayan ve Eskişehir'i karış karış gezerek derleme ve soruşturma malzemeleri elde eden, bunları haritalandırarak Türkiye'deki ağız çalışmalarına farklı bir boyut kazandıran Prof. Dr. Erdoğan Boz, Prof. Dr. Semra Günay Aktaş ve projede bursiyer olarak görev alan araştırmacılara teşekkür ediyor, başarılı çalışmalarının devamını diliyorum.

Kaynaklar

- BOZ, E. (2008). “Ağız Atlasları”, *Turkish Studies, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 3/3, 152-166.
- BOZ, E. ve GÜNAY AKTAŞ, S. (2013). “Eskişehir İli Dil Atlası Çalışmaları (Yerli ve Göçmen Ağızları)”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14 (Özel Sayı), ss. 59-72.
- BOZ, E. ve GÜNAY AKTAŞ, S. (2015). “Eskişehir İli Kırsal Güncel Etnik Yapı”, *Diyalektolog Ağız Araştırmaları Dergisi*, 10, 1-34.
- BOZ, E. ve GÜNAY AKTAŞ, S. (2017). *Eskişehir İli Dil Atlası*, Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.